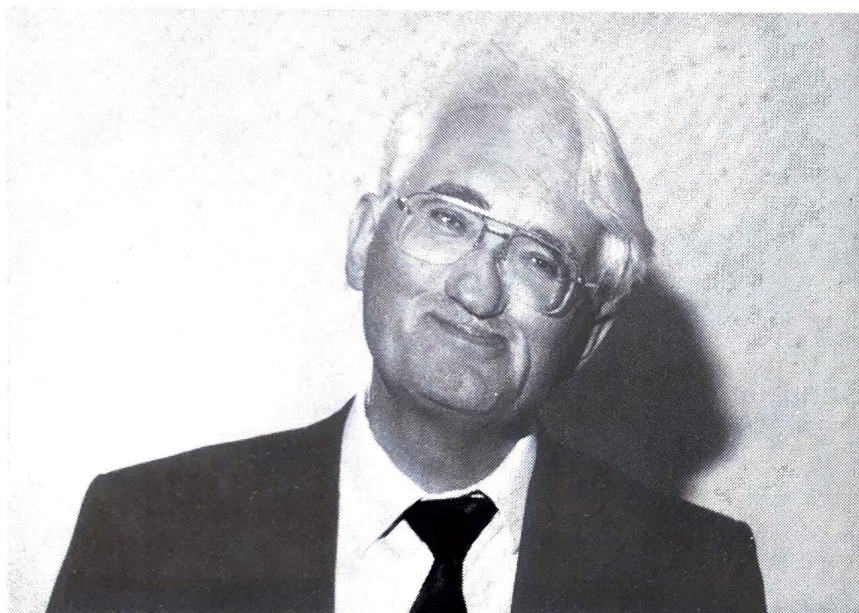

Tussen pretenties en nihilisme

Hoe gaan we de drempel van de 21e eeuw over? Achterwaarts en in verwarring? Frits de Lange over zin en onzin van het postmodernistische denken. Een pleidooi voor een humanisering van de rationaliteit.

Jürgen Habermas

Postmodernisme is 'in'. Literatuur, wetenschap, beeldende kunst, architectuur, filosofie - meer dan twee eeuwen lang wilden ze niets liever dan modern zijn en voelden zich daarbij wel. Maar modern is ouderwets geworden. Is 'postmodernisme' echter werkelijk wel meer dan een kreet van trendgevoeligen? Zeker, het is een toverwoord, dat elk doodgevalen gesprek aan de borreltafel moeiteloos weer vlottrekt. Maar verzandt niet elke serieuze discussie in een hopeloze spraakverwarring omdat niemand precies weet wat het woord betekent? Het postmodernisme trekt meer rookgordijnen op dan het ontsluit, zo lijkt het. Wat moeten we nu eigenlijk onder het woord verstaan? Wat is de inzet van de discussie? Meer dan de aanduiding van het vage gevoel dat we in een overgangstijd zitten tussen twee cultuurperiodes lijkt het niet te zijn. Maar een woord dat zo'n grote lading moet dekken, dat het staan kan voor bijna alles, betekent tenslotte niets meer. 'Postmodernisme' - de banier van een nieuwe tijd waarachter velen zich

geestdriftig scharen, lijkt voor nuchtere, weldenkende geesten een woord voor het vuilnisvat.

Afschaffen?

Zullen we het woord dan maar afschaffen? Iemand als Jürgen Habermas lijkt er veel voor te voelen. Smalend spreekt de Duitse filosoof over de 'posties', de onkritische volgelingen van een Jean-François Lyotard of een Richard Rorty, die menen dat het laatste uur van het moderne rationaliteitsdenken heeft geslagen. Maar toch wijdt Habermas boek na boek aan het postmodernisme-debat. Zou het dan toch nog ergens over gaan? In zijn laatste studie, *Na-metafysisch denken*, probeert hij de postmodernisten de wind uit de zeilen te nemen met de stelling waar hij zich al tientallen jaren stevig in vast heeft gebeten; dat ons gebrek aan menselijkheid niet te wijten is aan een teveel aan rationaliteit, maar aan een te weinig. Ook een bepaald niet van modieuze bevolgenheid te verdenken auteur als Ste-

phen Toulmin laat zich uitgebreid in met het modernisme/postmodernisme-debat. Zijn boek, *Kosmopolis. Verborgene agenda van de Moderne Tijd* is een verademing voor hen die de kluts in de discussie langzamerhand zijn kwijtgeraakt, op het punt staan af te haken en het woord 'postmodern' uit hun vocabulaire te schrappen. Hier wordt een zekere orde op zaken gesteld.

Toulmin (1922) is een betrouwbare gids in het postmodernisme-debat; niet het type van de eendags-intellectueel, die even schittert in het licht van de media om daarna in de vergetelheid te verdwijnen, maar iemand die al decennia lang zijn partij meeblaast en als natuurwetenschapper, wetenschapsfilosoof en -historicus, logicus en ethicus strenge studies op zijn naam heeft staan. Zijn essay over de moderniteit is geen frivoliteit, maar een rijpe synthese van bezonken onderzoek.

Succes-story

Als je beweert dat het tijdvak van de moderniteit achter ons ligt, zo begint Toulmin zijn verhaal, moet je toch minstens kunnen zeggen wanneer die periode begon en eindigde, en ook waardoor zij gekenmerkt werd. Voor de postmoderne architectuur - die het begrip 'postmodern' in de jaren '70 in het zog van de Amerikaan Robert Venturi introduceerde - begint het modernisme pas aan het eind van de 19e eeuw, culminerend in de anonieme, strakke bouwwerken van Mies van der Rohe en zijn volgelingen. Abstract en mathematisch ontworpen gebouwen die overal zouden kunnen staan en voor elk doel zouden kunnen dienen. Het postmodernisme in de architectuur wilde een verzet tegen deze vorm van kleurloos universalisme zijn, en introduceerde weer een stijl in de bouwkunst die recht doet aan de couleur locale.

Toulmin volgt het spoor van deze moderniteit echter verder terug in de tijd en zoekt naar het beginpunt van deze universele, wiskundige manier van denken die in de moderne architectuur tot ont-plooiing komt. Zo komt hij tenslotte zo'n twee eeuwen eerder uit. De moderniteit - zo luidt zijn stelling - begint rond 1630 in de tijd van Descartes en Galilei. Zij staan aan de wieg van een manier van denken die voor alles streeft naar logische strengheid, intellectuele zekerheid en wiskundige exactheid. Voor hen was de werkelijkheid volgens meetkundige structuren gemodelleerd. In de twee eeuwen daaropvolgend bleef dit wiskundig model niet alleen beperkt tot de natuurwetenschap maar werd het toegepast op en uitgebreid tot heel de werkelijkheid, ook de politiek en de ethiek. 'Rationaliteit' werd het label voor een vorm van denken die alles meet aan algemene, tijdloze principes.

Kosmopolis

Het tot nog toe gangbare verhaal over moderniteit maakte van haar ontwikkeling een harmonieërende succes-story: de lichtende Reñe, die in de Renaissance al begon te glore, zou ons van de donkere

Foto Robb Lucas

Stephan Toulmin

Middeleeuwen verlost hebben om na een continu proces van vooruitgang tenslotte in onze eeuw tot haar zenith te komen. Nu dit standaardverhaal zijn geloofwaardigheid lijkt te hebben verloren, en de verdrongen keerzijde van de Ratio - haar onderdrukking van al het bijzondere, het tijdelijke, het plaatsgebundene - aan het licht komt, wil Toulmin ons een alternatieve lezing van de geschiedenis presenteren. Zijn boek is voor het grootste deel een poging de westerse cultuurgeschiedenis te herschrijven. Men leze echter zijn soms wat breedsprakige betoog, waarin hij het verslag van archiefonderzoek in stoffige bibliotheken niet schuwt, niet als dat van een afstandelijk historicus, maar als dat van een betrokken deelgenoot aan een cultuur op de drempel van de 21e eeuw. Voor hem telt maar één vraag: hoe gaan we die drempel over? Achterwaarts, en in verwarring? Of met een heldere visie op wat achter ons ligt en een samenhangend beeld van een mogelijke toekomst voor ogen? Dat is de inzet van zijn historisch onderzoek naar oorsprong en einde van de Kosmopolis van de moderne tijd.

Met dat woord 'kosmopolis' bedoelt Toulmin het alomvattend wereldbeeld dat de moderniteit vanaf de 17e eeuw heeft proberen te construeren, en waarbij de samenleving (de polis) en de kosmos in één stabiele structuur ondergebracht werden: het model van de rationele zekerheid van een universele orde, waarbij de bewegingswetten van de kosmos (door Galileï en Newton in kaart gebracht) en van de maatschappij (door Hobbes beschreven) naadloos op elkaar zouden passen. Wat Toulmin nu doet, is van dat model de 17-eeuwse ontstaanscontext reconstrueren, zodat duidelijk wordt op welke lokale, tijdgebonden wereld dit zo universeel ogende wereldbeeld een antwoord vormde. Toulmin geeft zo de context terug aan een context-loze manier van denken.

Het gangbare historische verhaal situeert het opbloeien van de Rede meestal gedachteloos in een tijd van politieke ontspanning, groeiende welvaart en wegvalende druk van de kerk, ontstaansvoorwaarden voor een vrij en ongestoord onderzoek naar de waarheid en een pe-

riode van intellectuele bloei. De kiemen die door de humanisten van de Renaissance waren gelegd, konden in dat klimaat tot bloei komen. 'Geloof er niets van!' roept Toulmin uit bij deze lezing van de geschiedenis, en hij schetst de eeuw van Descartes en Newton daarentegen als een tijdvak van geloofsfanatisme en politieke instabiliteit, waarin men niet de lijn van het humanisme voortzette, maar er integendeel mee brak.

De 16-eeuwse humanisten als Montaigne, Shakespeare en Rabelais waren open, bescheiden en verdraagzame geesten, die oog hadden voor de caleidoscopische diversiteit van het leven en zich wel hoedden voor een al te stellige uitspraak 'in het algemeen'. De 17e eeuw ademt echter een totaal andere geest, zij vormde een soort contra-Renaissance. De bloedige godsdienstoorlogen die Europa toen verscheurden vormden het decor van de hartstocht naar zekere kennis, die toen de geesten in haar greep had. De fanatieke zekerheidsdrang van een Descartes zou in andere tijden wellicht zelfs wat pathologisch aan kunnen doen. Maar tegen de achtergrond van deze eeuw wordt hij begrijpelijk. De chaos vroeg immers om orde, de religieuze waanzin om koele rationaliteit, de praktisch-politieke verdeeldheid om een universeel theoretisch fundament, de toevalligheden van de landkaart (*cuius regio, eius religio*), om een tijdloze kosmos. Het 17-eeuwse rationalisme, met zijn mythe dat menselijke kennis in het luchtledige kon ontstaan, is in feite dus een zeer tijd- en plaatsgebonden aangelegenheid geweest. Maar door zijn universele pretenties heeft het ons eeuwen lang in de illusie van de mogelijkheid van een tijdloze, abstracte en onwrikbare kennis doen leven. Deze moderne kosmopolis vormde twee eeuwen lang een stevig steigerwerk, uitdrukking van de zucht naar een stabiele wereld.

Een nieuwe Renaissance

Maar gaandeweg kwamen er scheuren in het bouwwerk van de moderniteit, en werd er gemorrelt aan zijn fundamenten. In de natuurwetenschappen werd het dogma van de onbeweeglijke materie van zijn voetstuk gestoten; Darwin rekende af met de mythe van een onveranderlijke natuur; Freud onthulde de passie en emotie achter het masker van rationaliteit; en politieke revoluties stootten absolute heersers van de troon waarop ze tot nog toe, als de zon in het universum, hadden geheerst.

Vanaf 1914, als de soevereine nationale staten ook geen stabiele politieke ordening meer kunnen garanderen, is het lot van de moderniteit in feite definitief bezegeld, constateert Toulmin. De kosmopolis stort ineen. En dan ontstaat er ook weer ruimte en behoefte om het vergeten humanisme van de 16e eeuw weer tot leven te wekken. Maar het duurt nog tot de jaren '60 voor werkelijk het bewustzijn van een mogelijke postmoderniteit doorbreekt. Waarom dit uitstel van een nieuwe Renaissance, terwijl de grond er allang rijp voor was? Omdat deze eeuw in menig opzicht op de 17e leek: evenzeer geteisterd door oorlog en chaos. De ver-

schrikkingen van 1914 en 1939 deden ons opnieuw en des te meer naar zekerheid verlangen en geloven in de illusie dat menselijke kennis met een schone lei zou kunnen beginnen. Zo startten de logisch-positivisten van de Wiener Kreis opnieuw een onvervalst Cartesiaans programma op met hun zoektocht naar onwrikbare kennis. Maar ook dat project verongelukte, en inmiddels is in de wetenschap het zicht op de bonte verscheidenheid van het leven terug. De filosofie begint weer praktisch te worden! De logica legt het af tegen de retoriek, het bijzondere wint het van 't algemene, en voor het inzicht dat ethiek lokaal en tijdgebonden is hoeft niemand zich meer te schamen. Het lijkt alsof we ons de erfenis die we sinds de 16e eeuw onbeheerd hebben gelaten weer kunnen toeëigenen.

Een humanistische eeuw

De cirkel is weer rond, zegt Toulmin dan aan het eind van zijn betoog. De breuk die het 17e-eeuwse rationalisme met het 16e-eeuwse humanisme voltrok, kan voor ons als een spiegel fungeren: de postmoderne 21e eeuw zal een humanistische eeuw kunnen worden, als wij op onze beurt maar net zo breken met de moderne rationaliteit van de 17e eeuw, als zij braken met het humanisme van de 16e eeuw. Een krasse stelling, die een tikkeltje te kunstmatig en geforceerd aandoet. Laat zich de geschiedenis zo in een model wringen? Is er ook niet meer sprake van continuïteit geweest dan Toulmin ons wil doen geloven? Moet het humanisme het rationalisme nu helemaal afzweren of mag het dit ook in zichzelf integreren?

Bij nadere lezing laat Toulmin de postmoderne soep echter ook niet zo heet gegeten worden als hij haar aanvankelijk had opgediend. De vraag die voor hem tenslotte telt is 'of wij in de toekomst de humane wijsheid van de Renaissance kunnen herwinnen, zonder daarbij de voordelen te verliezen die wij verkregen gedurende de driehonderd jaar waarin het intellectuele leven werd beheerst door de Cartesiaanse filosofie en de exacte wetenschappen.' En dat klinkt al een stuk vriendelijker voor rationalisten als Descartes. Met deze saaie filosoof, schrijft Toulmin, zou hij later in de hemel liever niet voor eeuwig willen worden opgescheept; het gezelschap van Montaigne en Rabelais lijkt hem dan een stuk aangenamer. En wie geeft hem ongelijk? Maar in de hemel met een boogje om Descartes heen lopen of hem tot de hel veroordelen, zoals sommige harde postmodernisten doen, dat zijn twee verschillende dingen. En van dat laatste zou Toulmin niets willen weten.

Stephen Toulmin blijkt daarmee een gematigd postmodernist geworden. Eentje die het postmodernisme van menig Parijs filosoof, waarbij als alternatief voor rationaliteit alleen maar de absurditeit in aanmerking komt, niet kan accepteren. Voor hem is de huidige stand van de strijd tussen modernisten en postmodernisten op een remise uitgelopen. Meer dan bij de deconstructies van Franse denkers voelt hij zich dan ook thuis bij het con-

structieve programma van Jürgen Habermas, die dankzij een ironische dubbelzinnigheid onder 'modernisering' precies hetzelfde lijkt te verstaan als Toulmin met zijn 'uitweg van de moderniteit': namelijk een humanisering van de rationaliteit.

'Posties'

In zijn laatste boek, waarvan een aantal hoofdstukken onlangs vertaald onder dezelfde titel zijn uitgegeven, kruist Habermas andermaal de degens met de 'posties', hen serieus nemend als seismografen van de tijdgeest. 'Maar de lofprijzing van het Vele, van de differentie en het Andere mag dan tegenwoordig op goedkeuring kunnen rekenen; een stemming vervangt echter nog geen argumenten', aldus Habermas. De rede heeft gefaald, zij heeft haar beloften en humaniteit niet kunnen waarmaken. Haar streven naar eenheid en abstractie heeft het bijzondere, het concrete verdrukt - Habermas geeft het allemaal toe. Maar dat is nog geen reden om met Nietzsche - de grote filosofische tegenstander van Habermas - het project van de rede maar op te geven en te vluchten in de irrationaliteit. Het gaat er intengedeel om het concept van rationaliteit zo te verbreden, dat ook het alledaags menselijke erin past. Of, in Habermas' professorenduits: om het cognitiefinstrumentele concept van rationaliteit te verbreden tot een communicatieve rationaliteit.

Daarmee spoort hij naadloos met de intentie van Toulmin. Ook Habermas profileert zich als 'humanist'. Maar waar Toulmin de weg naar een humanistische 21e eeuw slechts met visioenen baant en met goede bedoelingen plaveit, is Habermas bezig er theoretisch alvast minutieus aan te sleutelen. Met een project dat vandaag zijn weerga niet kent, een 'theorie van het communicatieve handelen'. Saai, zeggen sommigen, niet om dóór te komen. Het lijkt immers bij Habermas wel alsof er werkelijk niets (zelfs de kunst en de religie niet) ook maar eventjes niet rationeel mag zijn! Ook voor Habermas zou menigeen in de hemel dan ook een ommetje maken. Maar zolang het niet alleen om hemels tijdverdrijf gaat, kunnen we maar beter naar hem luisteren. In *Na-metafysisch denken* vinden we, behalve een aantal opstellen rondom het modernisme-debat, een samenvatting van Habermas' constructie. Duidelijk wordt de weg die Habermas voor ogen staat: nagaan wat er in de structuur van onze dagelijkse omgangstaal zelf al aan filosofische oriëntatie verscholen ligt. Hij neemt daarbij afstand van metafysische pretenties van vroeger, maar weigert ook zich neer te leggen bij een nihilisme dat van waarheid niet meer weten wil. 'Inherent aan de taal is dat mensen het met elkaar eens willen worden', constateert Habermas. Een verzoenende gedachte.

Frits de Lange

Jürgen Habermas: *Na-metafysisch denken*. Uitgave Kok Agora. Prijs f 27,90. Stephen Toulmin: *Kosmopolis*. Uitgave Kok Agora. De verborgen agenda van de Moderne Tijd. Prijs f 49,50.